

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NADİR İBRAHİM OĞLU FƏRƏCOV

**DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏZİNƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ VƏ
ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ
(AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TİMSALINDA)**

İxtisas: 5301.01 – Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi

Kağız formatı 60x84 1/16.

Həcmi 1,5 ç.v. Sayı 100.

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

*“Azərbaycan” Nəşriyyatı
AZ 1073, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə*

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi islahatlar elmi-tədqiqat institutunda yerinə yetirilmişdir.

Farajov Nadir İbrahim oğlu

**Problems related to the Treasury Register of the
State Budget and its perfection
(in the Republic of Azerbaijan)**

S U M M A R Y

Studying of particular features of the Treasury System and evaluation of the Treasury Register by its analyzing make important to integrate financing operations with the register of budget expenditures, the execution of budget expenditures on the basis of real budget obligations, conducting the register of public debts by settlement-cash accounts, building of the treasury operations register in the framework of the wider and comprehensive plan of accounts and make necessary to define development trends of a mechanism of the effective treasury register and the treasury itself.

The main purpose of this research work is to substantiate economically the execution mechanism, treasury operations and register issues from the economic point of view to ensure transparency and efficiency of the State Budget in Azerbaijan as well as the consistency of budget processes. It sets also the concrete proposals related to the resolution of these issues.

The research work determines the main stages of the formation and development of treasury system in the conditions of reforms implemented in the budgetary system of the Republic of Azerbaijan, analyzes the existing mechanism of the treasury register and describes future development trends by indicating the problems of the treasury system.

The present dissertation work defines the ways of optimizing operations by analyzing treasury-bank relationship, proposes the plan of new accounts aimed at improving further of the treasury register in the budget execution and outlines the main aspects of future development prospective of the treasury.

The dissertation research work reflects well-grounded proposals that will ensure the optimization of treasury operations in order to set the treasury register in the effective budget execution.

Elmi rəhbər: iqtisad elmlər doktoru
Şahin Mustafa oğlu Sadıqov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmlər doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

iqtisad elmlər namizədi
Firsənd Əliheydər oğlu Qurbanov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
İqtisadiyyat İnstitutu

Müdafiə 28 mart 2014-cü ildə saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verən D 02.051 Dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Səbayıl rayonu, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Dissertasiya şurası

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 28 fevral 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

Z.İ. Mustafayeva

Фараджев Надир Ибрагим оглы

**Проблемы организации казначейского учета государственного
бюджета и его совершенствования
(на примере Азербайджанской Республики)**

О Б З О Р

Изучение особенностей казначейской системы и оценка казначейского учета путем его анализа делают актуальным рассмотрение вопросов, связанных с интегрированием операций финансирования с учетом бюджетных расходов, выполнение бюджетных расходов на основе реальных казначейских обязанностей, ведение учета государственных долгов по расчетно-кассовому методу, формирование учета казначейских операций в рамках широкого и всеохватывающего плана счетов, а также делают необходимым определение направлений развития казначейства и механизма совершенного казначейского учета.

Главной целью исследования является научное обоснование проблем исполнительских механизмов, казначейских операций и учета с экономической точки зрения для обеспечения прозрачности и целесообразности государственного бюджета в Азербайджане, а также определение конкретных предложений относительно их решения.

Основные этапы формирования и развития казначейской системы в условиях реформ, проводимых в области бюджетной системы в Азербайджанской Республике, определены в данной исследовательской работе, проанализирован существующий механизм казначейского учета, а также описаны будущие векторы развития, указывая при этом проблемы системы казначейства.

Пути оптимизации операций также определены в этой диссертационной работы, анализируя казначейские и банковские отношения, предложены новые планы счетов для более совершенного казначейского учета при исполнении бюджета и выявлены основные аспекты будущих перспектив развития казначейства.

В данном диссертационном исследовании даны обоснованные предложения, которые обеспечат оптимизацию казначейских операций с целью организации казначейского учета при рациональном исполнении бюджета.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ФАРАДЖЕВ НАДИР ИБРАГИМ ОГЛЫ

**ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ КАЗНАЧЕЙСКОГО УЧЕТА
ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА И ЕГО
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
(НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)**

Специальность: 5301.01 – Внутренняя фискальная политика и государственные финансы

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике

БАКУ - 2014

3. **N.İ.Fərəcov.** Dövlət maliyyə informasiya sisteminin yaradılması məsələləri./ ATU, Elmi konfransın məruzə materialları, II hissə / “Tİ-MEDIA” şirkətinin mətbəəsi, Bakı-2005, 0.3 ç.v.

4. **N.İ.Fərəcov.** Xəzinədarlıq sistemində büdcə kəsirinin idarə olunması və onun učotu. /İqtisadiyyat və audit, aylıq elmi-praktik jurnal/ 2007, № 2, 0.3 ç.v.

5. **N.İ.Fərəcov.** Büdcənin xəzinədarlıq sisteminin icrasında bankların rolu. /İqtisadi inkişaf elmi-praktik jurnal/ 2007, № 3, 0.5 ç.v.

6. **N.İ.Fərəcov.** Xəzinə əməliyyatları uçotunun təkmilləşdirilməsi./ İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, elmi praktik jurnal/2008, № 3-4, 0.4 ç.v.

7. **Фараджев Н.И.** Деятельность казначейства в Азербайджанской Республике в условиях единого казначейского счета / Молодой ученый: ежемесячный научный журнал/ РФ, г. Чита-2010, № 7, 0.4 п.л.

8. **Фараджев Н.И.** Организация казначейского учета расходов государственного бюджета в Азербайджанской Республике / Игтисодиёт ва таълим илмий журнали/ Уз.Р, ш. Тошкент-2012, № 3, 0.5 п.л.

9. **Фараджев Н.И.** Проблемы организации казначейского учета в Азербайджанской Республике / Гуманитарные науки в XXI веке: Материалы VIII Международной научно-практической конференции (05.06.2012)/ Из.«Спутник +» РФ, г. Москва-2012, 0.3 п.л.

10. **N.İ.Fərəcov.** Azərbaycanca xəzinədarlıq sisteminin inkişaf perspektivləri/ İpək Yolu, Azərbaycan Universitetinin elmi jurnalı/ 2012, № 2, 0.4 ç.v.

11. **Фараджев Н.И.** Казначейство в Азербайджане: проблемы учета и контроля /Інвестиції: практика та досвід, Чорноморський державний університет імені Петра Могили/ ТОВ «ДКС Центр», 2013, № 4, 0.

- Bütçə xərclərinin icrası zamanı vahid xəzinə hesabından nağd vəsaitlərin alınmasına məhdudiyyətin qoyulması, zərurət olduğu halda isə nağd vəsaitlərin bütçə təşkilatının müvəkkil etdiyi şəxsin adına açılmış hesab-kartlara köçürülməsi vəsaitlərin istifadə edilməsində şəffaflığa şərait yaratmış olar.

- Xəzinədarlığın istənilən halda inkişaf perspektivləri onun uçot sisteminin təşkilindən birbaşa asılıdır. Bunun üçün xəzinə uçotunun aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır: - xəzinə kitablarında əməliyyatların mütəmadi qeyd edilməsi, kifayət qədər təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi və bank hesabları ilə dövrü olaraq üzləşmənin aparılması; - bütün gəlir və xərc əməliyyatlarının xəzinə hesablarında müvafiq metodologiyaya uyğun olaraq qeyd edilməsi, bu məlumatların daxili və xarici borclanmanı əhatə etməsi; - funksional və iqtisadi kateqoriyalara uyğun olaraq standart bütçə təsnifatının tətbiq edilməsi; - uçot prosedurlarının dəqiq tərtib edilməsi və uçot sisteminin hər bir elementinə aydınlıq gətirilməsi; - mütəmadi olaraq maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi; - vəsaitlərin xərclənməsi üzrə hər bir mərhələdə təxsisatlardan istifadə üzərində etibarlı nəzarət sisteminin yaradılması; - balansarxası hesablar üzrə aparılan əməliyyatlarda şəffaflığın təmin edilməsi.

- “Elektron hökumət”in tərkib hissəsi olmaqla gələcəkdə avtomatlaşdırılmış xəzinədarlıq sisteminin qurulması zəruridir. Avtomatlaşdırılmış sistem bütçənin icrası prosesi iştirakçıları üçün vahid hüquqi, metodoloji, informasiya mühitini və onun kompleks təhlükəsizliyini təmin etməklə xəzinədarlığın səmərəliliyinin artırılmasında xüsusi rol oynaya bilər.

Dissertasiya mövzusu üzrə aşağıdakı tövsiyə və elmi məqalələr dərc edilmişdir:

1. **N.İ.Fərəcov.(H.X.Əsədov, S.T.Talıbov ilə birgə)** Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsinin tətbiqi üçün metodiki vəsait./ Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Bakı-1997, 1.3 ç.v

2. **N.İ.Fərəcov.** Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin yaradılması maliyyə islahatlarının əsasını təşkil edir. /ATU, Aspirant və gənc tədqiqatçıların elmi-texniki konfransının məruzə materialları, II hissə/ “Tİ-MEDIA” şirkətinin mətbəəsi, Bakı-2005, 0.3 ç.v.

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan öz tarixinin şərəfli bir dövrünü yaşayır. Ölkə çox kiçik bir zaman kəsiyində köklü iqtisadi islahatlara başlamaq və paralel olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən maliyyə və onun əsas tərkib hissəsi olan bütçə sisteminə əsaslı tədbirlər həyata keçirmək zərurəti qarşısında qalmışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid və bu iqtisadi sistemin inkişaf etməsilə əlaqədar ölkədə maliyyə sisteminin idarə edilməsi sahəsində mühüm dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl xəzinədarlığın geniş sisteminin yaradılması ilə bağlıdır.

Xəzinədarlığın dərin tarixi kökləri vardır. Bu sistem müəyyən zaman kəsiyində tarixi mahiyyətini dəyişsə də, başlıca funksiyalarını dəyişməz saxlamışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, heç bir ölkə üçün xəzinədarlığın vahid standart forması yoxdur. Bu baxımdan, Azərbaycanda xəzinədarlığın əhatə etdiyi sahə kimi dövlət gəlirlərinin vahid xəzinə hesabında toplanmasının təmin edilməsi, dövlətin xərclərinə nəzarət etməklə pul-valyuta vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi müəyyən edilmişdir.

Dövlət bütçəsinin yeni sistemlə icrası yüksək səviyyəli uçot sistemi qurmaqla, vaxtlı-vaxtında və dolğun informasiyaların alınmasına, eləcə də bütçə daxilolmaları ilə dövlət xərclərinə nəzarət imkanı yaratmalıdır. Bütçə göstəricilərinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilən tam informasiya bazasının yaradılması bütçə gəlirlərinin daxilolmasında dəyişikliklər haqqında vaxtında informasiya verilməsini təmin etməlidir. Digər bir məqam maliyyə planlaşdırılmasında, xərclərin hədlərinin dəqiqləşdirilməsi əsasında nağd vəsaitlərin hərəkətinin müəyyən edilməsidir. Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi xəzinədarlıq sisteminin təməli geniş, əhatəli və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış uçotun qurulmasından birbaşa asılıdır.

Bu gün artıq xəzinədarlıq dövlətin icmal bütçəsini əhatə edir. Lakin bu sistemin zaman etibarlı ilə qısa müddətdə yaradılması və son dövrlərdə əhatə dairəsinin genişləndirilməsi bu sahədə təbii olaraq problemlərin olduğunu deməyə əsas verir. Hazırda xəzinədarlığın fəaliyyət mexanizminin tam müəyyən edilməməsi sistem daxili əməliyyatların uçotunun maliyyə cəhətdən əsaslandırılmasına imkan vermir. Məlumdur ki, xəzinədarlığın ən vacib şərti onun vahid xəzinə hesabına malik olmasıdır. Ancaq maliyyə əməliyyatları aparılan zaman agent-bank və xəzinədarlıq arasında vahid xəzinə hesabı prinsipinə əsaslanan, maliyyə vəsaitlərinin optimal istifadəsini təmin edən uçot mexanizminə ehtiyac vardır. Azərbaycan Respublikasında

xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və xəzinə uçotunun təhlil edilərək qiymətləndirilməsi əsasında bu sahədə mövcud olan maliyyələşmə əməliyyatları ilə büdcə xərclərinin uçotunun integrasiya edilməməsi, xəzinə öhdəliklərinin yalnız təsdiq edilmiş büdcə göstəriciləri əsasında qeydiyyatı alınması, dövlət borclarının ancaq kassa uçotunun aparılması, xəzinə əməliyyatlarının uçotunun məhdud hesablar planı çərçivəsində qurulması problemlərinin aşkar edilməsi, mükəmməl xəzinə uçotu mexanizminin və xəzinədarlığın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Büdcə sözünün XVIII əsrdən maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona daxil edilməsi uzun tarixi dövr ərzində büdcənin iqtisadi obyekt kimi təhlilinə geniş imkanlar yaratmışdır. Dünyanın hər bir ölkəsində öz xüsusiyyətlərinə uyğun büdcə sistemi mövcud olduğundan, həmin ölkələrin büdcə sisteminin fərqli yanaşma ilə müxtəlif aspektlərdən araşdırılması iqtisadçı alimlərin əsərlərində daha mühüm yer tutmuşdur. Keçmiş iqtisadi sistemdən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni tələblərə cavab verən büdcə sisteminin, xüsusən də onun səmərəli icra mexanizminin yaradılması və bu problemlərin elmi təhlili, praktiki həlli zərurəti ölkənin iqtisadi inkişafının əsas məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Büdcə sisteminin müxtəlif problemləri və onların həlli yolları kimi aktual məsələlərə vaxtaşırı respublikanın iqtisadçı alimləri D.A.Bağırov, M.M.Sadıqov, M.X.Həsəni, V.T.Novruzov, M.X.Meybullayev, H.B.Allahverdiyev, B.A.Xankişiyev, Ş.Ə.Abdullayev, A.Ş.Şəkəriyev, S.M.Məmmədov, X.H.Kazımlı, E.M.Sadıqov, Ş.Ş.Bədəlov, S.İ.Səttarov, A.M.Kərimov, Y.A.Kəlibiyev, F.Ə.Qurbanov, B.Ş.Qurbanov, H.X.Əsədov, V.Z.Zeynalov və başqalarının elmi əsərlərində xüsusi yer verilmişdir. Qeyd edilən problemlər dünyanın görkəmli alimlərinin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlardan A.Smit, D.Rikardo, C.Mill, A.Vaqner, N.Q.Menkyu, A.Brızqalin, Kempbell R. Makkonell, Stenli L. Bryu, S.Fişer, R. Dornbuş, R.Şmalenzi, M. Romanovski, Q.Polyak, A.Deyeva, V.Dyaçenko və digərləri bu məsələlərlə bağlı dəyərli əsərlər ortalığa qoymuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikada dövlət büdcəsi ilə bağlı iri həcmli müxtəlif tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti büdcənin makroiqtisadi tənzimləməsinə, büdcənin tərtibi prosesi problemlərinin elmi əsasının, onların həllinin ümumi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsinə həsr edilmiş, lakin büdcənin xəzinə icrası, o cümlədən xəzinə uçotunun təşkili problemlərinin hərtərəfli sistemli tədqiqi aparılmamışdır. Bu da tədqiqatın aktuallığını, məqsəd və vəzifələrini şərtləndirən amillərdən biridir.

olunması sahəsində geniş diapazon funksiyaların həvalə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

- Xəzinədarlıq sisteminin əsaslı inkişafı onun normativ bazasının mükəmməl olmasından birbaşa asılı olduğundan bu sahədə bir çox normativ sənədlər- büdcənin icrasının xəzinə uçotunun aparılması qaydalarının, büdcə təşkilatları tərəfindən öhdəliklərin götürülməsinə razılıq verilməsi qaydalarının, xəzinədarlıq tərəfindən öhdəliklərin götürülməsi qaydalarının, büdcə təşkilatları tərəfindən kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarının, xəzinədarlıqda büdcə təşkilatlarının hesablarının açılması, idarə edilməsi və bağlanması qaydalarının, büdcə kreditlərinin xəzinədarlıqda qeydiyyatı, uçotu və monitorinqi qaydalarının və vahid büdcə hesabındakı sərbəst vəsaitlərin idarə edilməsi qaydalarının hazırlanması bu sahədə olan boşluqları aradan qaldıra bilər.

- Büdcə daxilolmalarının səmərəli idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin zəruriliyi nəzərə alınaraq Mərkəzi Bank, Vergilər Nazirliyi və Xəzinədarlıq sisteminin vahid informasiya sisteminin yaradılması bu sahədə müsbət dəyişikliklərə şərait yaratmış olar.

- Mövcud vəziyyətdə xəzinədarlıq tərəfindən büdcənin icrası prosesində əvvəlcədən nəzarəti tam şəkildə həyata keçirmək üçün öhdəliklərin qəbul edilməsi formatına yenidən baxılması, büdcə təşkilatları ilə mal, iş və xidmət təklif edən təşkilatlar arasında büdcədən təşkilatlara ayrılan vəsaitlər dairəsində bağlanan müqavilələrin yerli xəzinədarlıq orqanlarında qeydiyyatı alınması daha səmərəli ola bilər.

- Xəzinədarlıq tərəfindən cari nəzarətin həyata keçirilməsi üçün büdcə norma və normativləri hazırlanması, həmin normaların büdcə proqnozunun tərtibində tətbiq edilməsi və büdcənin icrası prosesində onların uyğunluğuna riayət edilməsi vəsaitlərin qənaətlə istifadəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər.

- Dövlət büdcəsinin icrası prosesində xəzinə əməliyyatlarının və uçotunun səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bu sahədəki təcrübəsindən yararlanmaqla xəzinədarlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

- Büdcənin xəzinə uçotunun eyni zamanda hesablama və kassa metodları əsasında həyata keçirilməsi, hesablama metodunun kredit və öhdəliklərə şamil edilməsi gələcəkdə dövlətə məxsus bütün aktivlərin üçotə alınmasında bu metoddan istifadə edilməsinə zəmin yaradardı.

Büdcənin hesablar planının tərtib edilməsi onun əsasında büdcənin icrası balansının qurulması imkanlarını yaradır. Maliyyələşməni əhatə edən mövcud balans formasından fərqli olaraq təklif olunan hesablar planı əsasında tərtib edilən büdcənin icrasının xəzinə uçotu balansını daha dolğun və əhatəli hesab etmək olar.

Xəzinə uçotunun təklif edilən formada təkmilləşdirilməsi həm büdcə vəsaitlərinin idarə edilməsi və maliyyə axınlarının artırılması nöqteyi nəzərindən, həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan yarada bilər. İstənilən halda iqtisadi səmərənin həcmindən asılı olmayaraq büdcə vəsaitinə qənaət edilən hər bir təkmilləşdirmə büdcənin icrası prosesində dəyərlidir. Xəzinə uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətinə nəzər yetirsək görərik ki, bu əsasən bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasını, bir çox əməliyyatların xəzinə daxilində aparılmasını əhatə edir. Həmin əməliyyatların bank xidmətlərindən istifadə etmədən xəzinədaxili əməliyyat kimi aparılması nəticəsində il ərzində cəm olaraq 535.5 min manat məbləğində büdcə vəsaitinin qənaətinə imkan yarada bilər.

Təklif olunan uçot sisteminin tətbiqi bank xidməti xərclərinə qənaət etməklə yanaşı, bu gələcəkdə xəzinədarlıq sisteminin tam avtomatlaşdırılmasında istifadə etməklə idarəetmə xərclərinin azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər.

9. Xəzinədarlığın inkişaf perspektivləri

Dissertasiya işində aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq xəzinədarlıq sisteminin aşağıdakı gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək olar:

- Dövlətə məxsus vəsaitlərin hərəkətinə nəzarəti təmin etmək və bununla bağlı xəzinədarlıq sisteminin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün bələdiyyə büdcələrinin vəsaitləri, Dövlət Neft Fondu vəsaitləri, təsərrüfat hesabı metodu ilə işləyən dövlət təşkilatlarına ayrılan büdcə vəsaitləri və dövlət zəmanəti ilə təsərrüfat subyektləri tərəfindən alınmış kreditlər bu sistemə cəlb edilə bilər.

- Dövlət borclarının təsnifləşdirilərək uçotunun qurulması, bu sahədə daxili və xarici istifadəçilərin tələblərinə cavab verən maliyyə hesabatlarının tərtibinin təmin edilməsi məqsədilə Xəzinədarlığa dövlət borclarının idarə

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda dövlət büdcəsinin şəffaflığını və səmərəliliyini, eləcə də büdcə proseslərinin ardıcılığını təmin edəcək icra mexanizminin, xəzinə əməliyyatları və uçotu problemlərinin iqtisadi cəhətdən elmi əsaslandırılması, onların həllinə dair konkret təkliflərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- dövlət büdcəsinin icrasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin və müasir inkişaf prosesinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- yeni şəraitdə büdcənin icrasının əsas mexanizmi kimi xəzinədarlığın mahiyyəti, onun fəaliyyət dairəsi və tətbiqi prinsiplərinin araşdırılması;
- müxtəlif ölkələrdə xəzinədarlıq sisteminin tətbiqinə dair müasir yanaşmaların təhlili və qiymətləndirilməsi;
- dövlət büdcəsinin xəzinə icrasının və xəzinə uçotunun mərhələli tətbiqinin qiymətləndirilməsi;
- büdcənin icrasında hesabatlılıq prosesinin təhlili və xəzinə əməliyyatlarının mahiyyətinin iqtisadi aspektdən qiymətləndirilməsi;
- büdcənin səmərəli icrasını təmin etmək üçün xəzinə uçotunun əhəmiyyətinin və onun mövcud problemlərinin öyrənilməsi;
- xəzinə-bank münasibətlərinin vahid xəzinə hesabı kontekstində qiymətləndirilməsi;
- xəzinə əməliyyatları uçotunu təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- büdcənin xəzinə icrasının mükəmməl sisteminin təşkili üçün perspektiv inkişaf yolları və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyekti kimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi və onun icrasını təmin edən xəzinədarlıq sistemi götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmetini büdcənin icrası prosesində xəzinə əməliyyatları uçotunun metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını A.Smit, C.Keyns və iqtisadi elmin klassiklərinin müvafiq nəzəri baxışları, respublikamızın və eləcə də xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin büdcə sisteminin problemlərinə həsr edilmiş metodoloji yanaşmaları, tədqiq olunan mövzu üzrə elmi-təcrübi əsərlər təşkil edir.

Dissertasiya işinin yazılışında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlardan, Respublika Prezidentinin fərmanlarından və digər normativ aktlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, statistik qruplaşdırma, məntiqi ümu-

miləşdirmə, dinamika və digər iqtisadi statistik üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, beynəlxalq təşkilatların, müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələrinin statistik icmalları, hesabatları və bülletenləri, eləcə də milli qanunvericilik aktları və digər mənbələrdən toplanmış materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- xəzinə uçotunun büdcənin icrası prosesindəki rolu nəzərə alınmaqla iqtisadi kateqoriya kimi “xəzinədarlıq” anlayışına aydınlıq gətirilərək dəqiqləşdirmə aparılmışdır.

- yeni iqtisadi şəraitdə büdcənin icrası prosesinin şəffaf və səmərəli forması olan xəzinədarlıq sisteminin büdcənin ayrı-ayrı elementlərində rolu tədqiq edilmiş, yeni sistemin tətbiqinin zəruriliyinin konkret aspektləri göstərilmişdir.

- xəzinə əməliyyatları uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təhlil edilərək xəzinə öhdəliklərinin və dövlət borclarının xəzinə uçotunun təşkili mexanizmi müəyyənəndirilmişdir.

- uçot məlumatları əsasında mükəmməl vahid hesabat sisteminin qurulması məqsədilə gəlir, maliyyələşmə və xərc əməliyyatları uçotunun inteqrasiyasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

- xəzinə əməliyyatlarında agent bankın iştirakının minimuma endirilməsi məqsədilə xəzinə-agent bank münasibətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənəndirilmişdir.

- büdcə vəsaitlərinin xəzinə uçotunun səmərəli təşkili məqsədilə, ilk dəfə olaraq, mövcud xəzinə hesab sistemindən fərqli, yeni “xəzinə uçotunun hesablər planı” təklif edilmiş və onun tətbiqi əsaslandırılmışdır.

- dövlətə məxsus aktivlərin səmərəli və şəffaf idarə edilməsi məqsədilə xəzinədarlıq sisteminin və xəzinə uçotunun inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiya işindəki sistemli yanaşmalar Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin tətbiqinin, vahid xəzinə hesabı texnologiyasında büdcənin xəzinə icrası prosesinin və xəzinə uçotu mexanizminin xarakterik mahiyyətini daha ətraflı öyrənməyə imkan verir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatda büdcənin icrasında operativliyin yüksəldilməsi, onun səmərəli idarə olunmasında mükəmməl uçot sisteminin yaradılması, büdcənin şəffaflığının artırılması istiqamətlərində əməli nəticələr əldə olunmuş və onların əsasında praktiki əhəmiyyət

cədvəl 2-nin ardı

Büdcə təşkilatlarının hesablari	40 Hesablaşmalar
30 Xərclər	Dövlət borclarına xidmət
Dövlət büdcəsinin xərcləri	Kredit təşkilatları ilə valyuta mübadiləsi
Büdcədənəknar xərclər	Digər səviyyəli büdcələrlə əvəzləşmə
Naxçıvan MR büdcəsinin xərcləri	Xaricdəki səfirliklərlə əvəzləşmə
Naxçıvan MR büdcədənəknar xərcləri	Kurs fərqi
DSMF xərcləri	60 Büdcə kəsirinin daxili və xarici mənbələr hesabına maliyyələşmə mənbəyi
Neft fondunun xərcləri	Kredit təşkilatlarından alınan kreditlər
Valyuta xərcləri	Digər səviyyəli büdcələrdən alınan kreditlər
Xəzinə daxili xərclər üzrə hesablaşmalar	Qiymətli kağızlar hesabı
40 Hesablaşmalar	Digər daxili mənbələr
Dövlət borclarına xidmət	Beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlər
Kredit təşkilatları ilə valyuta mübadiləsi	Beynəlxalq kredit təşkilatlarından alınan kreditlər
Digər səviyyəli büdcələrlə əvəzləşmə	Digər xarici mənbələr
Xaricdəki səfirliklərlə əvəzləşmə	70 Gələcək dövrlərin gəlir və xərcləri
Kurs fərqi	Gələcək dövrlərin gəlirləri
50 Ssudalar və kreditlər	Bərpa gözlənilən xərclər
Digər büdcələrə verilən ssudalar	80 Büdcənin icrasının nəticələri
Hüquqi şəxslərə verilən kreditlər	Büdcənin nəticələri
Depozit məbləğlər üzrə hesablaşmalar	Naxçıvan MR büdcəsinin nəticələri
70 Gələcək dövrlərin gəlir və xərcləri	DSMF büdcəsinin nəticələri
Gələcək dövrlərin xərcləri	

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

- elastik olmaqla, gələcəkdə genişləndirilmək imkanına malik olmaq;
- əsas maliyyə və idarəetmə hesabatlarının tərtibi üçün kifayət qədər kiçik elementlərə bölünmək

Azərbaycanda büdcənin icrası uçotunun qurulması üçün vəsaitlərin növünü, yerləşməsinə və yaranma mənbələrini müəyyən edəcək hesablar planının olması əhəmiyyətlidir. Bu pul vəsaitləri, büdcə gəlirləri, büdcə xərcləri, kreditlər və ssudalar, hesablaşmalar, büdcə kəsirinin daxili və xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi və büdcənin icrasının nəticələri hesablarını əhatə etməlidir.

Balans hesabında maliyyələşmənin kassa icrasının uçotu aparıldığından maliyyələşmənin təsdiq edilmiş büdcəyə uyğun aparılması və onun tabeli təşkilatlar arasında bölgüsü “Büdcə maliyyələşməsi” balansarxası hesabında, öhdəliklərin isə “Büdcə öhdəlikləri” balansarxası hesabında aparılması daha düzgün olardı. Hər iki hesab üzrə əməliyyatlar cari il üzrə əməliyyatları əhatə etməklə yalnız debet qalığına malik ola bilərlər. Balansarxası hesablar üzrə uçot büdcənin icrasına nəzarət məqsədi daşıyır.

Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq, büdcənin icrasının xəzinə uçotunun təşkili məqsədilə aşağıdakı geniş və əhatəli hesablar planı təklif edilir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Büdcənin icrasının xəzinə uçotunda təklif olunan hesablar planı

Aktiv hesablar	Passiv hesablar
10 Pul vəsaitləri	20 Gəlirlər
Cari büdcə hesabı	Dövlət büdcəsinin gəlirləri
Baş büdcə sərəncamçıların hesabı	Büdcədən kənar daxilolmalar
Naxçıvan MR büdcə hesabı	Naxçıvan MR büdcəsinin gəlirləri
Naxçıvan MR xüsusi vəsait hesabı	Naxçıvan MR büdcədən kənar daxilolmaları
Büdcədən kənar hesablar	DSMF gəlirləri
DSMF hesabı	Neft fondunun gəlirləri
Neft fondunun hesabı	Valyuta gəlirləri
Xarici valyuta hesabı	Xəzinə daxili gəlirlər üzrə hesablaşmalar

kəsb edən real təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Xəzinədarlıq sistemi fəaliyyətində istifadə edilə bilər. (Araşdırma əlavə olunur)

Aprobasiya və tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanda, Rusiyada və Özbəkistanda keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyində müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusu üzrə ümumi həcmi 5,3 çap vərəqi olan 1 metodiki vəsait, 9 məqalə, 1 tezis dərc olunmuşdur.

Tədqiqatın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarət olmaqla, kompüterdə yığılmış 174 səhifə həcmindədir. Burada 22 cədvəl, 8 cədvəl və 1 diaqram verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan 104 ədəbiyyat mənbəyi göstərilmişdir.

Tədqiqatın strukturu aşağıdakı kimidir:

GİRİŞ

I FƏSİL. Dövlət büdcəsinin icra edilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri

1.1. İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində büdcənin icra sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri

1.2. Dövlət büdcəsinin icrasında xəzinədarlığın rolu, funksiyaları və tətbiqinin əsas prinsipləri

1.3. Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqinə müasir yanaşmalar

II FƏSİL. Xəzinədarlığın və xəzinə uçotunun tətbiqi mərhələləri, inkişafı və mövcud problemləri

2.1. Büdcənin xəzinə icrasının və xəzinə uçotunun tətbiqi mərhələləri

2.2. Xəzinə əməliyyatlarının, hesabatlılıq prosesinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.3. Xəzinədarlıq sisteminin və xəzinə uçotunun mövcud problemləri, onların həlli vəzifələri

III FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlığın və dövlət büdcəsinin icrasının xəzinə uçotunun səmərəli təşkili istiqamətləri

3.1. Xəzinə-bank münasibətlərində əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması yolları

3.2. Xəzinə əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritetləri

3.3. Xəzinədarlığın inkişaf perspektivləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT ƏLAVƏLƏR

1.İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində büdcənin icra sisteminin inkişaf xüsyyətləri

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi yeni iqtisadi münasibətlərə - bazar iqtisadiyyatına keçid uzun və gərgin prosesdir. Ötən illər ərzində keçmiş ittifaq respublikaları ilə iqtisadi münasibətlərin qırılması, yeni istehsal münasibətlərinə keçid, iqtisadiyyatın strukturunun yenidənqurulması Azərbaycanda dərin iqtisadi böhrana səbəb olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı sistemini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə onu xarakterizə edən əsas amillərin- maliyyə və bank sistemlərinin yeni iqtisadi münasibətlər əsasında qurulması zərurəti yaranmışdır.

İqtisadiyyatın inzibati-amirlik metodundan bazar iqtisadiyyatı metoduna keçməsi Azərbaycanda büdcə proseslərinə də öz təsirini göstərmişdir. İslahatlara qədər Azərbaycanın dövlət büdcəsi SSRİ-nin dövlət büdcəsinə daxil edilirdi və həmin dövrdə büdcə vəsaitlərinin 50%-ə qədəri dövlət büdcəsində, ittifaq respublikalarının sərəncamında qalan 50% resursların 35%-i respublika büdcəsinin, 15%-i isə yerli büdcələrin payına düşürdü. Artıq 1992-ci ildə "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edildikdən sonra müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi və onun bank vasitəsilə icrası mexanizmi formalaşmış, sonrakı dövrlərdə isə bu sahədə aparılan islahatlar davam etdirilmişdir.

Dissertasiya işində bu proseslər büdcə gəlirləri və xərclərinin icrası baxımından sistemli və müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin inkişafı bank sisteminə də öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Mərkəzi Bank əsas səylərini pul-kredit məsələlərinə yönəltdiyindən artıq büdcənin icrası prosesi bankın fəaliyyətində xüsusi üstünlüklərini itirirdi. Banklar tərəfindən büdcə vəsaitlərinin uçotu, xüsusən də kommersiya bankları tərəfindən həmin vəsaitlərə nəzarət günün tələblərinə cavab vermirdi. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Dövlət büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrası prosesində gəlir və xərclərlə səmərəli idarəetmənin təşkili, dövlət proqramlarının operativ maliyyələşdirilməsi və eləcə də dövlət vəsaitlərinin məqsədli və qənaətlə istifadəsi, daxilolmalar üzərində nəzarəti gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 1995-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Baş Dövlət Xəzinədarlığı yaradılmışdır.

Müasir şəraitdə büdcənin icrasının xəzinədarlıq, bank və hər ikisini özündə birləşdirən qarışıq sistemi mövcuddur. Aparılmış təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, digər iki sistemdən fərqli olaraq büdcənin

fəaliyyət göstərdikdən sonra tranzit hesabların yalnız bir funksiyası qalır, o da büdcə təşkilatlarını nağd pulla təmin etmək. Büdcə təşkilatlarını nağd pulla təmin etmək üçün tranzit hesabların fəaliyyət göstərməsi elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu problemin həlli üçün nağd pulların tranzit hesabdan deyil, büdcə təşkilatları ilə kommersiya bankları arasında bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq hesab-kartlardan alınması daha məqsəduyğun olardı. Büdcə təşkilatları tərəfindən tələb olunan nağd vəsaitlər müvafiq prosedur qaydalarından sonra xəzinədarlıq orqanları tərəfindən təşkilatın müvəkkil etdiyi şəxsin adına kredit təşkilatlarında açılmış hesab-karta köçürülə bilər. Bu isə büdcənin xəzinə icrasında bank sisteminin daha bir həlqəsini azaltmaqla VXH-nin tam fəaliyyəti üçün geniş imkan yaradar.

Xəzinədarlıq tərəfindən bank vasitəsilə aparılan hər bir əməliyyat üçün xidmət haqqı ödənilir. Bu səbəbdən də bank əməliyyatlarının maksimum məhdudlaşdırılması göstərilən xidmətlər üçün bank faizlərinin azalması və ya büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsi deməkdir.

8. Xəzinə əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritetləri

Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına görə xəzinə uçotu üçün hər hansı bir hesab planı sistemi tövsiyyə edilmir. ABŞ, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə hətta hər bir şirkətin özünəməxsus hesablar planı vardır. Bununla yanaşı Rusiya, Fransa kimi ölkələrdə isə vahid hesablar planının tətbiqi məcburidir. Sözsüz ki, vahid informasiya sisteminin yaradılması məqsədilə ölkə ərazisində eyni hesablar planının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi MDB ölkələri (Ukrayna, Moldova, Qazaxıstan və s) informasiyaların yığılmasının sadələşdirilməsi və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə hesablar planında artıq əsaslı dəyişikliklər etmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, büdcə əməliyyatlarının uçotu prosesindəki problemlər bu sahədə köklü dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bunun üçün ilk növbədə büdcə uçotunun yeni hesablar planının tərtibi zəruridir. Azərbaycan Respublikasında büdcə icrasının normal uçotunun təşkili üçün ilk növbədə hesablar planının aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulması daha önəmlidir:

- maliyyə hesabatlarının əlverişli tərtibini təmin etmək;

hesablara köçürüldüyü zaman bankların xidmətindən istifadə edilməsidir. Bunun üçün dissertasiya işində xəzinədaxili kateqoriyalara aid edilən əməliyyatların xarakteri müəyyənləşdirilmiş, həmin əməliyyatların aparılması mexanizmi əsaslandırılmışdır. Xəzinədaxili kateqoriyaya aşağıdakı əməliyyatları aid etmək olar:

- büdcədən maliyyələşən təşkilatlar tərəfindən büdcəyə ödənilən gəlir vergiləri;
- dövlət büdcəsindən Sosial Müdafiə Fonduna ödənilən transfertlər;
- Sosial Müdafiə Fonduna büdcə təşkilatları tərəfindən ödənişlər;
- büdcədən kənar xidmətlər üzrə büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasındakı ödənişlər;
- büdcə təşkilatları arasında əvəzləşdirmə əməliyyatları.

Qeyd edilən əməliyyatlar, əvəzləşdirmə əməliyyatları istisna olmaqla hazırda bank vasitəsilə aparılır. Əvəzləşdirmə əməliyyatı isə ümumiyyətlə xəzinə uçotunda nəzərdə tutulmamış və belə əməliyyatlar aparılmır. Xəzinədaxili əməliyyatların aparılması üçün ilkin sənəd kimi təşkilatların təqdim etdikləri sifariş və bunun əsasında hazırlanan xəzinədaxili köçürmə sərəncamları qəbul edilə bilər. Bununla yanaşı xəzinədaxili əməliyyatların aparılması üçün əsas şərtlərdən biri də xəzinə uçotunda bu cür əməliyyatların əks etdirilməsidir.

Əvəzləşdirmə əməliyyatları büdcə ilə birbaşa büdcə vəsaiti alan qeyri-büdcə təşkilatlar arasında, büdcə təşkilatları arasında və müxtəlif büdcə səviyyələri arasında aparılan nağdsız ödəniş prosesidir. Bu əməliyyatlar zamanı ödənişlərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi və onların bankın iştirakı olmadan büdcənin gəlir və xərcləri kimi uçota alınması daha düzgün olardı. Göründüyü kimi qarşılıqlı əvəzləşdirmə heç də yalnız iki və daha çox vergi ödəyicisinin iştirakı ilə aparılan əməliyyatları nəzərdə tutmur. Büdcənin icrasında bankın iştirakı olmadan baş verən bu proses tam Maliyyə Nazirliyinin nəzarət edə biləcəyi bir əməliyyatdır.

Xəzinədarlıqla bank arasında münasibətlərin optimallaşdırılması üçün qarşıda duran əsas məsələlərdən biri də yerli xəzinədarlıq orqanlarının tranzit hesablardan istifadəsinin minimuma endirilməsidir. Bunun üçün ilk növbədə mərkəzi xəzinədarlıqla yerli xəzinədarlıq orqanları arasında yüksək keyfiyyətli elektron bağlantının qurulması və büdcənin yerli xərclərinin birbaşa vahid xəzinə hesabından silinməsi vacibdir. Vahid xəzinə hesabı tam

xəzinədarlıq sistemində icrası daha məqbul və müfəssəl hesab edilir. Büdcənin icrası prosesinə xəzinədarlıq sistemi baxımından iki prinsipial - mərkəzləşdirilmiş və avtonom, yanaşma ola bilər. Avtonom yanaşmada ödəniş prosesində üstün səlahiyyətlər büdcə təşkilatlarına verilir ki, bu da vəsaitlərin təyinatına uyğun istifadəsində müəyyən problemlərin yaranmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən də hesab etmək olar ki, xəzinədarlığın ciddi nəzarətni təmin etmək nöqteyi-nəzərindən mərkəzləşdirilmiş yanaşma daha səmərəlidir.

Dissertasiya işində xəzinədarlığın təşkili və fəaliyyəti prosesi təhlil edilərək büdcənin xəzinədarlıq sistemində icrasının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Təhlillərdən göründüyü kimi müasir elmi ədəbiyyatlarda xəzinədarlığın iqtisadi kateqoriya kimi tam və dolğun tərfi lazımı səviyyədə verilməmişdir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə xəzinədarlığa müxtəlif praktiki yanaşmaları və Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlığın fəaliyyət dairəsini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Xəzinədarlıq – büdcənin icrası prosesində dövlətə məxsus vəsaitlərin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölgüsü aparılmaqla vahid hesaba yığılması və həmin hesabdan təşkilatların sifarişləri əsasında xərc əməliyyatlarının aparılmasını, büdcə vəsaitlərinin və dövlətə məxsus digər aktivlərin uçotunun qurulmasını təmin etməklə büdcə prosesi iştirakçıları arasındakı münasibətləri ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır”.

2. Dövlət büdcəsinin icrasında xəzinədarlığın rolu, funksiyaları və tətbiqinin əsas prinsipləri

Hər bir ölkədə xəzinədarlığın rolu və strukturu həmin ölkənin tarixi və mədəni inkişaf səviyyəsindən, iqtisadi vəziyyətindən və müxtəlif dövlət orqanları arasındakı səlahiyyət bölgüsündən asılıdır. Adətən maliyyə idarəetməsi mərkəzləşdirilmiş və dövlət öhdəlikləri, aktivləri üzərində nəzarəti güclü olan, dövlət vəsaitindən son nəticələrə hesablanmış konkret proqram əsasında istifadə olunan, iqtisadi və maliyyə sahəsində hesabat sistemi lazımı səviyyədə olan ölkələrdə xəzinədarlıq geniş səlahiyyətlərə malik olmur. Bu baxımdan da uzun müddət inzibati idarəetmə metodu ilə işləyən keçid iqtisadiyyatına malik ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasını xəzinədarlığın geniş səlahiyyətlərlə tətbiq olunduğu ölkələrə şamil etmək olar. Azərbaycanda maliyyə və büdcə sisteminin formalaşması fonunda büdcənin icrası məqsədilə xəzinədarlıq institutunun yaradılması heç də təsadüfi deyil, bu tarixi reallıqlara söykənən bir sistemdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, büdcənin xəzinədarlıq sistemində icrası büdcə sisteminin fəaliyyətini təmin edən büdcənin icrası mexanizmi hesab edilir. Bu kontekstdən xəzinədarlığın funksional fəaliyyətinə baxsaq, büdcənin

icrasının hər bir mərhələsində xəzinə uçotu elementinin olduğunu görmək olar. Ənənəvi olaraq xəzinədarlığa nəzarət və dövlət maliyyəsinin uçotunu aparan bir orqan kimi də baxılır. Bu isə öz-özlüyündə vəsaitlərin ayrılmasını, maliyyə əməliyyatlarının aparılmasını, gəlir və xərclər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini, büdcənin icrası hesabatının və dövlət uçotunun aparılmasını əhatə edir. Bir çox ölkələrdə xəzinə uçotu sistemi elə qurulmuşdur ki, bu sistem yalnız sadə rəsmi hesabat aləti kimi təqdim edilir. Lakin bundan fərqli olaraq respublikada fəaliyyət göstərən xəzinədarlıqda uçot sistemi rəsmi hesabat alətindən başqa, həm də dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi aləti kimi də vacib funksiyaları özündə birləşdirir. Büdcənin icrasını təmin edən strukturla uçot sistemini həyata keçirən strukturun birgə fəaliyyəti bu sistemi daha da effektiv edir. Bu sistemin xəzinədarlığın tərkibində fəaliyyətinin əsas üstünlüklərindən biri də büdcə vahidləri tərəfindən aparılan hər bir əməliyyatın əməliyyat baş verən anda qeydiyyatla alınmasıdır. Belə qeydiyyatın üstünlükləri ondan ibarətdir ki, uçot ikili yazılış əsasında aparılır ki, bu da keyfiyyətli nəzarəti təmin etməklə əməliyyatın uçotunun təkrarına imkan vermir.

Dissertasiya işində aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, dövlət borclarının idarə olunması və bütün büdcə səviyyələrinin icra prosesinin həyata keçirilməsi sahəsində xəzinədarlığın funksiyalarının daha da genişləndirilməsi zəruridir.

Xəzinədarlıq sisteminin mövcud vəziyyəti büdcənin bu sistemdə icrasının aşağıdakı aspektlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- xəzinədarlıq sisteminin dövlət maraqlarına xidmət etməsi;
- maliyyə axınlarının və büdcə prosesinin səmərəli idarə olunmasının xəzinədarlıq tərəfindən təmin edilməsi;
- pul vəsaitlərinin vergi ödəyicilərindən büdcəyə çatdırılması müddətinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması məqsədilə vəsaitlərin vahid xəzinə hesabında toplanması;
- büdcə vəsaitlərinin səmərəli və məqsədli istifadəsi;
- vasaitlərin son istifadəşilərinə çatdırılması;
- büdcənin icrasının uçot və hesabatlarının dürüst məlumatlarla təmin edilməsi;
- digər orqanlarla qarşılıqlı olaraq büdcənin icrası zamanı təşkilati və metodoloji məsələlərlə bağlı birgə qərarların verilməsi.

Büdcənin xəzinədarlıq sistemində icrasını həyata keçirmək üçün müəyyən edilmiş funksiyaların reallaşdırılması aşağıdakı prinsiplərdən birbaşa asılıdır: vahid hesab prinsipi; vahid kassa prinsipi; büdcə xərcləri və ödənişlərinin vahid hesabdakı faktiki vəsaitlər dairəsində təmin edilməsi prinsipi; büdcə gəlirlərinin icrası prinsipi; büdcənin icrasının büdcə uçotu

Büdcə vəsaitlərinin yalnız xəzinədarlıq sistemində daxil olduğu və bu sistemdən xaric olduğu məqamlarda bank xidmətindən istifadə etmək prinsipinin tətbiqində mövcud olan problemlər xəzinə- bank münasibətlərinin optimallaşdırılmasını zəruri edir. Belə bir problemin həlli xəzinədaxili əməliyyatların əhatə dairəsinin müəyyən edilməsindən və bu əməliyyatların uçotunun qurulmasından birbaşa asılıdır.

Büdcənin xəzinə icrası prosesində həllini gözləyən problemlərdən biri də büdcə təşkilatlarının onların xəzinə hesablarından çıxışılarla lazımı səviyyədə təmin edilməməsidir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə bank sistemində olduğu kimi təşkilatların xəzinə hesablarına xidmət göstərilməsinin təmin edilməsi, büdcə xərclərinin icrası uçotunun təşkilatların xəzinə hesablarında deyil, xəzinədarlığın “Xərc” hesabında aparılması daha məqsədəuyğun olardı.

Büdcənin icrası prosesində heç də bütün maliyyə əməliyyatları büdcənin icrasının xəzinə uçotunda əks etdirilmir. Belə əməliyyatlardan biri də “əvəzləşdirmə”lərdir. Əgər bu əməliyyatlar xəzinə uçotunda əks etdirilərsə, onda müəyyən məbləğdə bank xidməti haqlarının azaldılmasına, eləcə də büdcə daxilolmalarında əvəzləşdirilmiş məbləğlə nağd əməliyyatlar arasındakı sərhədi müəyyən etmək mümkün olar.

Xəzinədarlıq üçün növbəti xarakterik problem dövlətə məxsus vəsaitlərin heç də tam şəkildə xəzinə uçotuna daxil edilməməsidir. Bunun üçün büdcədən hüquqi şəxslərə ayrılmış ssuda və kredit məbləğlərinin, dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin, bələdiyyə büdcələrinə ayrılmış ssudaların istifadəsinin xəzinədarlıq vasitəsilə icra edilməsi əhəmiyyətli ola bilər.

Xəzinədarlıq sistemində həlli zəruri olan məsələlərdən ən başlıcası dövlət büdcəsinin xəzinə uçotunun təkmilləşdirilməsidir. Bunun üçün Xəzinə uçotunun metodiki baza və konseptual əsasının hazırlanması, maliyyələşmə və xərc əməliyyatları uçotunun sinxronluğunun təmin edilməsi, istənilən dövr üçün büdcə kəsiri və ya büdcə profisitini müəyyən etmək üçün gəlir və xərc əməliyyatları uçotunun sistemli şəkildə qurulması zəruridir.

7. Xəzinə-bank münasibətlərində əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması yolları

Büdcənin xəzinədarlıq sistemində icrasının əhəmiyyətini artıran əsas amillərdən biri vəsaitlərin yalnız gəlir kimi ilk dəfə vahid xəzinə hesabına daxil olduğu və xərc prosesi nəticəsində həmin hesabdən xəzinədən kənar

büdcənin icrasında xəzinədarlığın tətbiqinin gözlənilən hədəfə çatması üçün mövcud olan bir sıra problemlərin həlli qaçılmazdır. Dissertasiya işində bu problemlər təhlil edilərək onların həlli yolları əsaslandırılmışdır.

Mövcud qanunvericiliyə görə xəzinədarlığın fəaliyyəti “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və eləcə də “Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi haqqında” Əsasnamə ilə tənzimlənir. Hər iki qanunvericilik aktı büdcənin xəzinə icrasının fəaliyyət dairəsini məhdud çərçivədə müəyyənləşdirir. Ona görə də büdcənin xəzinə icrası modelinin, xəzinədarlığın səlahiyyət və əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi, büdcənin xəzinə icrasının qanunvericilik baxımından daha da səlis idarə olunması üçün “Xəzinədarlıq sistemi və büdcənin xəzinə icrası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və ya Azərbaycan Respublikasının “Büdcə Məcəlləsinin” hazırlanması və qəbul edilməsi olduqca zəruridir.

Xəzinə hesablarının idarə olunması ilə əlaqədar müvafiq normativ sənədin olmaması istənilən halda büdcə vəsaitlərinin təyinatından yayındırılmasına şərait yarada bilər. Xəzinədarlıq sistemində bütün ödənişlər və daxilolmalar xəzinə orqanı tərəfindən aparıldığından yerli xəzinədarlıq orqanında istənilən sayda adsız hesab açaraq, həmin hesablarda əməliyyat aparmaq mümkündür.

Mövcud problemin həlli üçün ilk növbədə “Büdcə təşkilatları üçün xəzinə hesablarının açılması, aparılması və bağlanması” Qaydalarının hazırlanması, xəzinə orqanlarındakı büdcə və büdcədən kənar kateqoriyaya aid hesabların inventarizasiyasının aparılması, yeni açılmış hər bir hesabın Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyində qeydiyyatda alınması məqsədə uyğun olardı.

Büdcə vəsaitlərinin təyinatına uyğun və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsində əsas maneələrdən biri öhdəliklərin tətbiqində olan boşluqlardır. “Öhdəlik” termininin yeni formatda qəbul edilməsi qeyd edilən problemin həlli istiqamətində atılmış mühüm addım ola bilər. Belə ki, öhdəliyi xəzinədarlıq büdcə təşkilatları qarşısında deyil, büdcə təşkilatlarının mal (iş və xidmət) satan təşkilatlar qarşısında götürmələri və həmin öhdəliklərin götürülməsinə xəzinədarlıq tərəfindən razılıq verilməsi, mal satan təşkilatlarla büdcə təşkilatları arasında müqavilələrin bağlanması üçün öncə müqavilə sənədlərinin xəzinədarlığa təqdim edilməsi daha düzgün olardı. Öhdəliyin belə bir mexanizmlə qəbul edilməsi gələcəkdə büdcə təşkilatlarının lüzumsuz kreditör borclarının qarşısını əsaslı şəkildə ala bilər.

prinsipi; uçotun aparılmasında ikili yazılışın tətbiqi prinsipi; büdcə xərclərinin razılıq əsasında icrası prinsipi; büdcənin icrasının hesabatlılıq prinsipi; büdcənin toxunulmazlıq prinsipi. Aparılmış təhlillərdə qeyd edilən prinsiplərin xəzinədarlığın fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynadığı əsaslandırılmış və eyni zamanda büdcə xərclərinin icrası zamanı bank vasitəsi ilə yalnız xəzinə hesabı olmayan təşkilatlara ödənişlərin aparılması üçün əlavə olaraq “Xəzinədaxili əməliyyatların banksız icrası prinsipi”nin tətbiqinin vacibliyi xüsusi olaraq göstərilmişdir.

Xəzinədarlıq tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaların qeyd edilən prinsiplər dairəsində təmin edilməsi, bu sistemin geniş fəaliyyət sərhədlərini müəyyən edir. Eyni zamanda bu prinsiplər xəzinədarlıq sisteminin hər bir elementinin mövcud iqtisadi qanunauyğunluqlarla uzlaşmasını təmin edir. Xüsusən də göstərilən prinsiplər ənənəvi mühasibat uçotuna uyğun dövlət büdcəsinin xəzinə uçotunun qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqinə müasir yanaşmalar

Bazar iqtisadiyyatına malik inkişaf etmiş ölkələrdə büdcənin icrasının xəzinədarlıq prinsipləri konsepsiyası deməyə əsas verir ki, xəzinədarlığın dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi və təşkilati strukturunun bir neçə modeli mövcuddur. Bu səbəbdən də xüsusi elmi ədəbiyyatlarda və çoxsaylı elmi məqalələrdə “büdcənin xəzinə icrası”nın elmi tərfi kifayət qədər müxtəlif traktovkalarda verilmişdir. Bizim fikrimizcə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “büdcənin xəzinə icrası- büdcə gəlirlərinin vahid xəzinə hesabında cəmləndirilməsi, xəzinədarlıq tərəfindən büdcə vəsaiti sərəncamçıları adından onların xəzinədarlıqda açılmış hesablaşma hesabları vasitəsilə xərc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və eləcə də dövlət maliyyəsini əhatə edən bütün əməliyyatların uçotunu özündə əks etdirən icra prosesidir”.

Hər bir dövlətdə büdcənin icrası funksiyalarını həyata keçirən orqanlar dövlət quruluşu, siyasi, iqtisadi və sosial faktorların təsiri altında təkamül yolu ilə yaranmış və təkmilləşmişlər. Müxtəlif ölkələrin xəzinədarlıq orqanlarını birləşdirən xarakterik xüsusiyyətlər onların məqsəd və vəzifələrinin səmərəli dövlət maliyyəsi sistemi qurması və inkişaf etdirməsidir. Aparıcı ölkələrin büdcənin icrası mexanizmlərini funksional fəaliyyətlərinə görə üç modelə bölmək olar: 1) passiv model – xəzinədarlıq sadəcə təsdiq edilmiş büdcəyə əsasən büdcə təşkilatlarına maliyyələşmələrin açılmasını təmin edir və bununla da səlahiyyətləri məhdudlaşır, 2) aktiv model- maliyyə resurslarının ayrılması ilə bərabər xərc əməliyyatlarının və öhdəliklərin limiti müəyyənləşdirilir, 3) hiperaktiv model- xəzinədarlıq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərtlərə əsasən müvafiq xərc əməliyyatlarının aparılmasına razılıq verə bilər. Xəzinədarlığın hər üç modeli üçün xarakterik

olan funksiyalar büdcə gəlir və xərclərinin kassa icrası, nağd vəsaitlərin idarə olunması, vahid hesabın idarə olunması, dövlət borclarının idarə olunmasıdır.

Müxtəlif ölkələrdə- federativ dövlət quruluşuna malik Avstraliya və Braziliyada, unitar dövlət quruluşuna malik Fransa və Yaponiyada büdcənin icrası prosesini həyata keçirən xəzinədarlıq sisteminin struktur və funksional təhlilindən göründüyü kimi Yaponiyanın xəzinədarlıq sistemi passiv model əsasında, digər üç dövlətin xəzinədarlıq modeli isə aktiv model əsasında qurulmuşdur. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilatı, psixoloji amillərin müxtəlifliyi səbəbindən hər hansı bir ölkədə mövcud olan xəzinədarlıq sisteminin eyni ilə Azərbaycanda tətbiq edilməsi səmərəli deyildir. Bununla yanaşı hesab etmək olar ki, Avstraliya, Fransa kimi ölkələrin vahid xəzinə hesabının fəaliyyəti, xəzinə hesablarında pul kütləsinin idarə olunması, büdcə sisteminin likvidliyinin təmin olunması sahəsindəki qabaqcıl təcrübələri bir sıra amillər- hüquqi əsaslar, administrativ şərait, texniki infrastrukturlar nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının xəzinədarlıq sisteminin gələcək inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Azərbaycanın iqtisadi artım tempi və dövlət büdcəsinin həcmının ilbəil artması deməyə əsas verir ki, ölkədə xəzinədarlığın aktiv modelinin tam tətbiqi üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

4. Büdcənin xəzinə icrasının və xəzinə uçotunun tətbiqi mərhələləri

Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin formalaşması prosesinin uzun zaman tələb etməsi və bu sistemin əhatə dairəsinin geniş olması sistemin tətbiqinin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu sistemin tətbiqinin beş mərhələdə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuş və hər bir mərhələ ardıcıl olmaqla xəzinədarlığın formalaşmasında və xəzinə uçotunun təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Dissertasiya işində kompleks təhlil aparılaraq xəzinədarlıq sisteminin aşağıdakı mərhələləri belə xarakterizə olunur:

1. Xəzinədarlığın ilkin formalaşması mərhələsi (1995-1997-ci illər) Maliyyə Nazirliyində və respublikanın rayonlarında xəzinədarlığın struktur orqanlarının yaradılmasını, təşkilatların sayının və onların büdcə, məqsədli büdcə fondları və büdcədənəkar vəsait hesablarının inventarizasiyasını əhatə edir. Bununla yanaşı büdcənin icrasının və onun xəzinə uçotunun kassa metoduna əsaslanan yeni mexanizmi də bu mərhələdə formalaşmış və artıq bank strukturları, büdcə təşkilatları və xəzinə orqanları arasında informasiya mübadiləsinin yeni formaları müəyyənləşdirilmişdir.

2. Vahid xəzinə hesabının (VXH) və büdcənin xəzinə icrasının yeni uçot sisteminin tətbiqi mərhələsi (1997-1999-cu illər) xəzinədarlıq sisteminin inkişafında, xüsusən də yeni bank münasibətlərinin yaradılması, maliyyələşmə və xərc proseslərinin daha çevik mexanizminin tətbiqi baxımından çox

xərclərinin real proqnozunu verməklə sonda büdcənin ilbə-il 10-30 % arası artımla icra olunması büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbətən icrasının 2.4%-dən 0.6 %-dək azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi nəticəsində real vaxt kəsiyində əldə olunan düzgün informasiyanın mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu deməyə əsas verir. Heç də təsadüfi deyil ki, bu informasiyanın nəticəsi olaraq 2000-ci ildən sonra büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbətən icrası 1% həddini keçməmişdir.

Azərbaycanda büdcənin icrası kassa metodu ilə həyata keçirilir. Büdcənin kassa icrası dedikdə pul vəsaitlərinin büdcəyə alınması və onların xərc edilməsinin Mərkəzi Bankda açılmış vahid xəzinə hesabı ilə aparılması nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı bir sıra əməliyyatların yalnız kassa metodu ilə icrası həmin əməliyyatlar barədə müfəssəl məlumatların əldə edilməsi üçün kifayət etmir. Belə əməliyyatlara dövlət borcları və xəzinə öhdəliklərinin icrasını şamil etmək olar. Belə əməliyyatlar üçün hesablama-kassa metodunun tətbiqi daha məqsədəuyğun olardı.

Xəzinədarlıq büdcənin icrası uçotunun aparılması qaydalarını və büdcənin icrası barədə hesabatların hazırlanmasını təmin edir. Büdcə daxilolmaları, maliyyələşmə və xərc əməliyyatları üzrə bütün əməliyyatlar xəzinədarlığın baş kitabında əks etdirilir və baş kitab Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş hesablar planı əsasında aparılır. Büdcənin icrası prosesində müvafiq əməliyyatlar faktiki baş verdiyi zaman baş kitabda qeydiyyatla alınır və bu məlumatlar əsasında büdcənin icrasının hesabatı formalaşır. Dissertasiya işində aparılmış təhlillərdən göründüyü kimi dövlət büdcəsinin icrasının hesabatlılıq prosesi yalnız hökumətə təqdim edilən rüblük və illik maliyyə hesabatları ilə məhdudlaşmır, bu proses həm də vahid xəzinə hesabındakı vəsait qalığı və xərc əməliyyatlarının reyestri barədə gündəlik hesabatları əhatə edir. İqtisadi məntiqə əsaslanan hesablar planı ilə qurulan büdcənin xəzinə icrasının uçotu real zaman kəsiyində əhatəli və dürüst hesabatların tərtibi üçün əsas məlumat mənbəyi hesab edilir.

6. Xəzinədarlıq sisteminin və xəzinə uçotunun mövcud problemləri, onların həlli vəzifələri

Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin qısa zaman müddətində yaranmasına baxmayaraq, kifayət qədər dinamik inkişaf etmişdir. Hazırda büdcənin icrası prosesində əldə edilən təcrübə əsasında xəzinədarlığın kifayət qədər intensiv inkişaf potensialı yaranmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki,

bağlanır. Mövcud xəzinə sistemində büdcənin gəlirləri bank çıxarışına əsasən “Gəlirlər hesabında” deyil, xərc əməliyyatları ilə birlikdə “Agent-bank hesabında” uçota alınır. Araşdırmalardan görüldüyü kimi gəlirlərin “Büdcə gəlirləri” hesabının kredit qalığında toplanması büdcənin icrasının real nəticələri barədə məlumatların əldə edilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Büdcə xərclərinin xəzinə icrası prosesinə iki aspektdən yanaşmaq olar: birincisi maliyyələşmə prosesi, ikincisi isə kassa xərcləri əməliyyatlarıdır. Hər iki prosesə ayrılıqda nəzər yetirək. Maliyyələşmə prosesi zamanı əsasən bir məqama daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Bu, baş büdcə sərəncamçılarına maliyyələşmə açılan zaman vahid xəzinə hesabındakı vəsaitin nəzərə alınmasıdır. Çünki maliyyələşmə aparılan zaman vahid xəzinə hesabı ilə müxəbirləşmə aparılmır, yalnız həmin vəsaitlər artıq büdcə təşkilatlarının hesabına daxil olandan sonra vahid xəzinə hesabı ilə nağd əməliyyatlar aparılır. Qeyd edildiyi kimi, cari hesabın qalığı nəzərə alınmadan maliyyələşmənin ayrılması sonda təşkilatların hesablarındakı xərc vəsaitlərinin mövcud büdcə vəsaitindən çox olması ilə nəticələnə bilər. Bu isə büdcənin icrası prosesində yolverilməz mühüm məqamdır.

Büdcə xərclərinin icrası zamanı öhdəliklərin qəbulu, mal (iş və xidmətlər) alışı sənədlərinin tətbiqi müsbət tendensiya olsa da, bu proseslərin xəzinə uçotunda sistemli şəkildə əks etdirilməməsi ümumilikdə uçot sisteminin dəqiqliyinə kölgə salır. Mövcud xəzinə uçotunun hesablar planı ümumiləşdirilmiş və sadə formada büdcə prosesini əhatə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət büdcəsinin uçotu və hesabatı yalnız daxili istifadə üçün deyil, həm də xəzinədən kənar istifadəçilər üçün də vacibdir. Digər vacib məqam hesab planının əhatəli olmasıdır, yəni hesab planları elə tərtib olunmalıdır ki, beynəlxalq standartlara yaxınlaşmaqla büdcənin icrasını tam və dolğun əks etdirməlidir. Hazırda Xəzinədarlıq tərəfindən əməliyyatların cəmi 7 hesabda aparılması şübhəsiz ki, büdcənin icrası barədə geniş informasiyaların əldə olunmasına imkan vermir. Bu səbəbdən də bütün xəzinə əməliyyatlarını əhatə edən hesabların aktiv və passiv hesablar üzrə bölgüsünün aparılması və uçot sisteminin müvafiq standartlara uyğunlaşdırılması səmərəli ola bilər.

Büdcə sisteminin əsas elementlərindən biri olan icra prosesi xəzinədarlıq sistemi tərəfindən həyata keçirildiyindən büdcə kəsinin idarə olunması mexanizminə də bu sistem çərçivəsində baxılması düzgün olardı. Xəzinədarlıq sisteminin yaratdığı imkanlar hesabına büdcənin gəlir və

vacib dövr hesab edilir. Bu mərhələdə respublikanın 82 rayonunda 5500 büdcədən maliyyələşən təşkilatın 8000-ə qədər büdcə və büdcədən kənar vəsaitləri üzrə bank hesabları bağlanaraq həmin hesablardakı vəsaitlər vahid xəzinə hesabına toplanmışdır.

Vahid xəzinə hesabının tətbiqinin üstün xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı statistik rəqəmlərə nəzər yetirək (bax cədvəl 1).

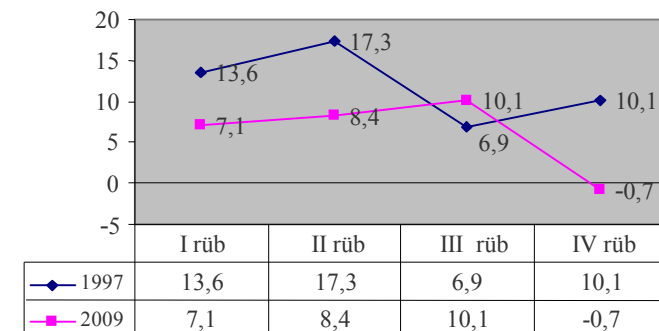
Cədvəl 1

1997-ci və 2009-cu illərdə rüblər üzrə büdcənin gəlir və xərclərinin icrası

Göstəricilər	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb
1997-ci il				
Gəlirlərin icrası (%-lə)	93.5	105.9	99.8	102.2
Xərclərin icrası (%-lə)	79.9	88.6	92.9	92.1
İcra üzrə kənarlaşma	13.6	17.3	6.9	10.1
2009-cu il				
Gəlirlərin icrası (%-lə)	91.9	93.4	91.9	84.8
Xərclərin icrası (%-lə)	84.8	85.0	81.8	85.5
İcra üzrə kənarlaşma	7.1	8.4	10.1	-0.7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və müəllifin hesablamaları.

Cədvəldən görüldüyü kimi gəlirlərin xərclərə nisbətən icra faizlərinin hər iki il üzrə fərqli olması onu göstərir ki, 1997-ci ildən fərqli olaraq 2009-cu ildə büdcə vəsaitlərinin ləngimədən vahid xəzinə hesabına daxil olması büdcə xərclərinin də nəzərdə tutulan qrafik üzrə icrasına imkan yaratmışdır. Qeyd edilən məsələ diaqrammada daha aydın görünür.

Diaqramma: 1997-ci və 2009-cu illərdə gəlir və xərclərin icrasının dinamikasında fərq

Belə ki, 1997-ci ildə gəlirlə xərclərin icra faizləri arasındakı fərq kəskin şəkildə artıb azalma ilə müşəat olunursa, 2009-cu ildə həmin göstəricinin qrafiki ilk üç rübdə müsbət istiqamətə meyilliliyi əks etdirməklə düz xəttə yaxınlaşır. 1997-ci ildə gəlirlərin və xərclərin icra faizləri arasındakı fərqi 6.9-17.3 arası, 2009-cu ilin ilk üç rübündə isə 7.1-10.1 arası dəyişməsi xəzinədarlıq sistemindən əvvəlki dövrdə gəlirlərin vaxtında büdcə hesablarına daxil olmaması, vəsaitlərin uzun müddət yolda olması, həmin vəsaitləri kredit təşkilatları tərəfindən müəyyən müddətdə özlərinə sərfəli formada istifadə etmələri və bütün bunların nəticəsində büdcə xərclərinin gəlirlərlə sinxron icra olunmaması ilə xarakterizə olunur.

3. Maliyyə planlaşdırması və öhdəliklərin qəbulu mərhələsi (1999-2000-ci illər) büdcə xərclərinin aparılması məqsədilə əvvəlcədən qısamüddətli gəlir proqnozlarının tərtib edilməsini və xərc əməliyyatlarının büdcə təxsisatları çərçivəsində aparılmasını təmin etmək üçün öhdəliklərin qəbul edilməsini əhatə edir. Xəzinədarlıq sistemində qısamüddətli maliyyə planlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün bu sistemin tam avtomatlaşdırılması, informasiya axımının daxil olma sürətinin maksimum olması zəruridir. Araşdırmalardan göründüyü kimi öhdəliklər təsdiq edilmiş büdcə vəsaitlərinin rüblər üzrə bölgüsü əsasında qəbul olunur. Bu proses yalnız təsdiq edilmiş büdcədən artıq kənarlaşmaların qarşısını alır.

4. Mal (iş və xidmətlərin) alışı sənədinin tətbiqi mərhələsi (2000-2006-cı illər) büdcə təşkilatları tərəfindən bağlanan müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində alınan malların, qəbul olunmuş iş və xidmətlərin xəzinə uçotuna qəbul edilməsi mexanizminin tətbiqini əhatə edir. Bu mərhələ büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda debitor-kreditör borcların yaranması və faktiki xərclərin aparılmasında müəyyən dərəcədə nəzarətin təmin olunması üçün əhəmiyyətli rola malikdir.

Öhdəlik və mal alışı sənədlərinin xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilməsi dövlətin həmin sənədlər üzrə müvafiq öhdəlikləri öz üzərinə götürməsi deməkdir. Ona görə də hər iki sənədin tələblərini özündə birləşdirən konkret mexanizmin hazırlanması daha səmərəli nəticə verə bilər.

5. Xəzinədarlığın avtomatlaşdırılması mərhələsi (2006-cı ildən başlayaraq davam edir) xəzinədarlıq sisteminin inkişafında keyfiyyət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən dövr hesab edilir. Bu mərhələ bütün xəzinə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasını, mərkəzi xəzinədarlıqla yerli xəzinədarlıq orqanları və xəzinədarlıqla bank arasında münasibətlərin elektron

bağlantılarla tənzimlənməsini nəzərdə tutan Maliyyə informasiya sisteminin formalaşmasını əhatə edir.

Maliyyə informasiya sisteminə büdcə vəsaitləri, büdcədən kənar fondlar, büdcədən kənar vəsaitlər, dövlət aktivləri və öhdəlikləri üzrə əməliyyatlar, büdcə təşkilatlarının xərc əməliyyatları, öhdəliklərin götürülməsindən ödənişə qədər bütün proseslərin daxil edilməsi xəzinə uçotunun müvafiq standartlara uyğun olaraq qurulmasına, maliyyə planlaşdırılmasının hazırlanması məqsədilə vergi orqanlarından büdcənin ayrı-ayrı növləri üzrə gəlirlər haqda və büdcə təşkilatlarından onların büdcədən kənar daxilolmaları, eləcə də büdcədən kənar fondların daxilolmaları haqda məlumatların operativ əldə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əlverişli şərait yaratmış olar. Xəzinə uçotu informasiya sisteminin əsasını təşkil etdiyi üçün onun səmərəliliyi uçotun metod və praktiki tətbiqinin düzgün formalaşdırılmasından birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən də dövlət maliyyə informasiya sistemində xəzinə uçotunun universal xarakter daşması dövlət aktivlərinin dəyərində və öhdəliklərdə də hər hansı bir dəyişiklik baş verdiyi zaman bu prosesin uçotda mütləq qeydiyyatdan keçməsinə, xəzinə uçotunun ikili yazılışda aparılmasını, dövlət büdcəsinin xəzinə uçotu üçün yeni hesablar planının hazırlanmasını zəruri edir.

5. Xəzinə əməliyyatlarının, hesabatlılıq prosesinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Xəzinədarlığın səlahiyyət dairəsi büdcə vəsaitləri üzərində əməliyyatları- büdcə daxilolmalarının qeydiyyatını, öhdəliklərin qəbul edilməsini, təsdiq edilmiş limit dairəsində xərc əməliyyatlarına razılığın verilməsi və büdcə təşkilatlarının adından ödənişlərin aparılmasını əhatə edir.

Büdcənin gəlirlər üzrə icrası prosesində aşağıdakı əməliyyatlar nəzərdə tutulur: - gəlirlərin vahid büdcə hesabına köçürülməsi; -büdcə təsnifatına uyğun olaraq gəlirlərin uçotunun aparılması və gəlirlər üzrə hesabatların tərtib edilməsi; -gəlirlərin büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsi; -artıq ödənilmiş gəlirlərin geri ayarılması. Gəlirlərin yığılmasında cavabdehlik vergi orqanlarında olduğundan xəzinədarlıq yalnız vəsaitləri cari hesaba qəbul edərək onların uçotunu aparır. Gəlirlərin uçotu elə qurulmuşdur ki, daxil olan vəsaitlər ilk növbədə agent-bank hesabında qeydiyyata alınır. Yalnız bundan sonra gəlirlər hesabına müxəbirləşmə verilir. Burada "Gəlirlər hesabı" daha çox gəlirlərin bölgüsünü əhatə etməklə aralıq funksiyasını yerinə yetirir. Çünki gündəlik əməliyyatların sonunda bu hesab "sıfır" balansla